

ҮҮЛДЭГЧИЙН МЭНЭН БОЛИ ҮҮЛДЭГЧ ХАЛЫГ-ОРС
ТОЛЫД

Ямаран чигч келнд үүлдэгч /гялгол/ элдгэр элдгднэ. Нарт делкөд үүлдэгч эс элдгдг келн уга. Ингад тгнм бол - келнб гнц сурхла - үүлдэгч ямаран чигч мина, кэрг-үүлин келдлннг болн бөөлннг медулнэ. Талдмар келхд, ямаран чигч кэрг-үүл ингад, ялц келдлэхинь олн-эмтнд медулнэ. Эн келгд-олг сөөнөр медулн төлө нлм зөңг авад хэлэй: 1917-гч дил болон революцнн хөөн келдлнчир болн крестьян улж йос һар-тан авла. Эн зөңгд келдлэх һанцнн үүлдэгч - авла гннн үг - ннн, кезэ, альд нн учр дээрес йос һартан авонлн медулнэ. Төрснн халыг келнд үүлдэгч бөс элдгэр олзлгднэ. Цуг халыг улжт эврөннн санһанн, ухахнн ухаһан медулнн төлө үүлдэгч теорилн уга элдгднэ. Нлм санһаг сөөнөр медулнн төлө, Халыг-орс төлөс нлм үлгүр авад хэлэй - эн тольд "А" гндлг үзгөр ут-турилн 1371 күүрэгч үгмүд өггдөнөс - 402 үгнн үүлдэгч бөлц һарн. Төгөд, мина халыг келнд бөөдг үгмүднн кернөгөс һурнаа келн мөг хуынн үүлдэгч бөлц һарчана.

Халыг келнэ грамматикд - цалмудар, тооһар болн нүүр-мүдэр хундлг, үүлдэр келдлэхннг болн үүлдврнн бөөдлннг үзүл-дэх келлннэ хуынг үүлдэгч гнц нөрөдлнн. Үүлдэгч н келнэ, ялцана, ямаран бөөнө гндлг сурврмудт хэрү өгнэ гнц келгдлө-кэ.

Ямаран чигч келнд зөңг үгмүдөс тогтлг. Төрснн келнд үүлдэгч зөңг бүрлөдннэ эрнн һол хуынн бөлц тоолгднэ. Синтак-сомон халһар болхнн келгч гнц нөрөдлгөд, зөңгнн һол мечнн бөлц тоолгднэ. Зөңгд үүлдэгч йир элдгөр, дару-даруунн олзлгд-на. Үүлдэгч эс орнцон зөңгнн учр-утхннн, пуна тускар келгд-лэхннн медулн кучр дээрэн төрүц медулн болнго гнхлэ чнц болонн. Нлм санһан ямаран чигч зөңгөс үүлдэгчннн авад халһчкхлэ манд медулнэ, үлгүрлхд: торлзон хурнн манд тоос бүргүлц гүүдннэ гннн зөңгөс-гүүдннэ гннн үүлдэгчнн авад халһчкхлэ, зөңгд келгдлэх торлзон хурнн манд н келлэхнн төрүц медулн болнго.

Ийм хөвөр, ямаран чигн зөнгөөс үүлдэгчийг эвэд хайчхиа хөлд чигн тодроһар медгдэ. Ийм учр дээрэс, үүлдэгчийг үзүлгч үгмүд угаһар ямаран чигн келн төрүд дэлгэч чадгис гяж келхнэ, давулад нэлээнэ гяж тоолж болнго.

Бдгэ цагт төрөкн халымг келнд үүлдэгчин экид ялань /инфинитив/ -х- үзгөр төгсдг чинрагч үүлдэрин /причасть/ иргч цаг мөн. Чигч -х- ямаран чигн үүлдэгчин сүүрлэ инилэд, нег үг болж бичгднэ, үлгүрэхд: ир + х = ирх "приходить", "приезжать", кел + х = келх "говорить", "рассказывать", нис + х = нисх "лететь". Ийм үгмүд үүлдэгч келди зөвтөг болн иргч цагт келдхэр бөөхиг үзүлдг мөн. Ийм үгмүд үүлдэгчн инфинитивин керг хүлэвнэс талдан, зөндг эврөнн чинрагч үүлдэрин керг бас күцэнэ.

Төрөкн келнд үүлдэгчэр-келгчэр дамжж зөнг эврэн онц айлга /интонация/ болна. Зөнг болнд тирм үүлдэгчин-келгчин төгсөгч айлт бөөсн учрар, предикативн хүвс болн залһа үгмүд кергалдгис чигн учр харһна. Ийм зөнгин келгдлһиг дүндүлэд хэлһй: Дурн мөнх, эн диилгис бөөлгис мөк гисн зөндгис - дурн мөнх, эн диилгис бөөлгис "любовь вечна, она не может не победить". Талһаар келнд, зөнгс тогтасн цагт айлт ик керг күцэнэ.

Үүлдэгчин-келгчин нег ончта халхнэ - цуг зөндг харһдг үгмүдиг үүлдэгч эврөнн живр доран гилтэ халһлад, теднд үлмэһэн халһдаһад, зөнгс бүрдэхднэ шумһаһар орһна. Төгөд чигн, үүлдэгчин-келгчин эргнд кесг некци мөчмүд зөндг харһна, үлгүрэхд: Хөөч дөкн үкс хурдлад, һадд авгдж одон үүд секв. "Хойчи снова бросилась и открыла охваченную огнем дверь". Эн зөндг цуг некци мөчмүднэ үүлдэгчин-келгчин үлмэд бөөх болж һарчана. Эн зөндг нерлгчинэ - хөөч мөн. Эн нерлгчд кетлгдэх нег чигн үг уга. Келгчд кетлгдэх үгмүднэ - кен үүд секв?, яһж үүд секв? яһж одон үүд секв? - гисн сурвмүдт хэрү өгчэнэ. Ийм учр дээрэс, ямаран чигн келнд үүлдэгчин-келгчин күцэдг кергнэ, чирнэ наадк келнэ хүрмүдлэ эдлүлхлэ - зөвөр элэд гяж темдгилх кергтэ.

Халымг келнд, наадк төрд келдлэ эдл /моңһд, бурят/ үүлдэгч-келгч нерлгчин дару келгднэ. Эди нуриһж зөнгс төгсө-

нэ. Болв хаймыг келнд цуг зэңгс мөл ийм кевэр тогтса гий
көлж болыго. Бүүндэсн цагла үүдлэгч-көлгч нерлгчин өмн
чигн харһна. Хаймыг литератури келнд, күүндэрийн келн икэр
үлмөһөн халхьдиг учрэр, үүдлэгч-көлгч нерлгчин өмн келгдсэв
чигн харһна. Төр цагт зэңг нурһад нерлгчэр төгснө. Үлдүрхд:
бууһад, мөрөн уяд оуц ирв хоурн. "Степанилысь я привязав ко-
ней, оба вошли в дом". Тодрхалад келхлэ, үүдлэгчин-көлгчин
хөөн нурһад заагч орч нерн келднэ. Үлдүрхд: көбүн, чинас
нег сурх үгтөв, им терги? "Мальчик, я что-то хочу спросить
у тебя. А что это?"

Хуучн моңһа келнд нур орч нерн көлгчин хөөн эльгөү
көлгдэ эдлгдлг бөөсөн. Ийм йовдл мана баатрыг элсс "Данарт"
бэс харһна. Үлдүрхд: Нарн Гүшг зандн хэана бодлгуд билэ
бодн. "Ми вятязи хана Наран Гүшиг Зэндэна".

Дээр келдэснэс ахр аялвр келхэ - өдгө цагин хаймыг
келнд үүдлэгч зэңгл зокалар шиллг батлгдсн орм уга гийг келж-
лэ чигн бодл.

Ямаран чигн келнд үүдлэгчин күцөдг керг-үүднэ, учр-
утхнэ талдан келднэ хуумдэр бодкля, эльг дээрн өлн зүсн
гийг дээр келдлэ. Зэңриг тодһалдгнэ, һарддгнэ зэңгн хойр
һол мөчнэ - нерлгч болн көлгч хойр мөн. Үүдлэгч зэңгд келд-
дэх нерлгчин /субъект/ үүлдирг ийж келддэхинэ, төрүнэ бөөд-
длнэ үзүчдэх үгмүд мөн. Эн эрвн һол кергиг үүдлэгч эврөннэ
биднэ бээх өлн зүсн эрһарн өлн-эмтад мөдүлнэ. Төр эв-эрһнэ
ийм: 1/ келдэх күүнд нерлгч /субъект/ ямаран хэрлэтэ бээ-
хинэ мөдүлхн төлэ һурвн хуумдэр хуврнэ; 2/ ямаран чигн
келн /предмет/ үүлдирэр ямаран келн күцөгддэхинэ мөдүлхн
төлэ һурвн цаг бөөнэ /өдгө, өнгрсн болн иргч/; 3/ үүлдвр
экиһнэс авч сүл күртлэн янд күцөгддэхинэ үзүлнэ, талданар
көлхд, үүлдвр цугкелдгнэ күрч күцөгдсн, эс күцөгдсннэ мө-
дүлнэ /үүдлэгчлэ вид/; 4/ нерлгчин /субъект/ келдэх үүлдвр
лапта бээк, эс бээхинэ үзүлнэ, талданар келхлэ, үүлдвр йоста
үчн бөөдлэ /действительность/ ямаран хэрлэтэһинэ үзүлнэ
наклонылэ/; үүдлэгч субъектлэ болн объектив ямаран хэрл-
этэ бөөдлнэ мөдүлч янзта /заисг/. Эн дээр келдсн гогд
цубар үүдлэгчин өлн шинэһн болж тсомгднэ. Хаймыг келнэ үүд-

дэгч талдан келлһнэ хүмүүдэс дээр келгдсн тавн зүсн шьналт-сэри дилһрнэ. Цуг төрснй келнэ үүлдэгчнй шьналто морфологичнй хаяхар авад хэжхлэ, үүлдэгчирэн оүүрд шьнал цагин, нүүрн, залогин, эдлнй аффиксүд нэмгдэ бичгднэ.

Цуг аффиксүдэр дэмжэ үүлдэгчнй сөгдарлһнйг хүврлһнй /спряжение/ гшэ нэрэдлн.

Төрснй калымг келнд үүлдэгчнй учр-утхта нм дөрвн морфологическ янэс бээнэ. Таслгч /изъявительн/, дуудвр /образе-ние/ чирлгч үүдвр /причастке/ болн нмвр үүдвр /деепричастке/. Болн эн дөрвн зүсн үүлдэгчнй янэс нөг-нөгнмэри тэрүц эдл бшвр хүэрнэ. Эдн эн халхарн нм һурвн өнгд хувагднэ: нөгдвр, хүврлг үүлдэгчнй янэс /таслгч янэ болн дуудвр/, үлгүрлгд: йов-йовла "ушел", йовна "идет", йовх "идет", йовий, йовья, йович "иди"; хойрдвар, кижккврмүдэр кижккгдг, нүүрмүдэр хүврлг, үүлдэгчнй тоод эрдг үгмүд, талданар келх-лэ, чинрлгч, үүлдэгчнй янэс, үлгүрлгд: йов-йовон "умедный", йовч "имеющий обыкновение ходить", йовх - "пойдет", йовхнй /төргч кижкквр/, йовхд /өггч кижкквр/, йовхар /орудный па-дэж/, йовхас /һаргч кижкквр/; һурвдвар, кижккврмүдэр кижккгд-дго, нүүрмүдэр хүврлг, ямаран чигн ээлгч аффикс уга, үүлдэг-чнй тоонд эрдг үгмүд /нмвр үүдвр/. үлгүрлгд: йова йовд, йовад, йовсар нань чигн.

Эврәннь учр-утхарн болн морфологичнй янэри эн үүлдэгчнй тоонд эрдг һурвн зүсн баг үгмүд ээңгэ тогтасн цагт ойн зүсн керг-үүл күцөнэ. Нөгдвр, үүлдэгчнй таслгч янэс болн дуудвр учр-утхарн төгсгөн ээңгд келгч болд орна /таслгч янэ/, үлгүрлгд: күүнд тус күргхлэ, бийчн туста болх "ока-жель помошь другому, получишь помошь и себе". Эндр уул һат-цас өр цээтл бийлий, өргн һолн дөвснгийн өвснд бэсэн чиг хаг-стл бийлий "потанцуем до тех пор, пока не придет рассвет /идуший из-за высокой горы/, потанцуем до тех пор, пока не раотает в долине иней". Хойрдвар, чинрлгч үүдвр ээңгд яма-ран болн чигн мөчнь болд орна, үлгүрлгд: Сэн эктэ күүнд чимкэ өгв чигн цадлг, шьмдлж келв чигн сонсдг "Дети хороших матерей наедаются, когда дают шепотку, слушаются, когда го-ворят шепотом"; Энд йовсн хөөн ааһин ам зуух /цээлһвр/ "Лилъ

Сы бытэ жывын, здоровын – край чашки будет в губах"; Цуг термуд мундгдонэ хээн, ахлэч хуртгиг хаав /кэлч/ "председатель закрыл собрание, после того как были обсуждены все вопросы"; Выхода школыс дри, уроки ин болюны, бэйеснь в оуруны, ядэ кэрүһинь өгөннь эцкэн кэлэ эгв /неир/ "Володя, приходя из школы, рассказывал отцу о том, что было на уроках, что у него спрашивали и как он отвечал"; хурьдвар, немр үүлдвр ээйрд дөспричастин эртчин, дөхр эңгичи болн уршин кетүдүч комиссиет болж орна, үлгүрүлд: ер цөөхлэ ян аратыт ормидэ гэх авхв гнэ оавх кентлэ /уриг/ "Разумеется, когда наступит зима, эту дюкчу здесь застрелят". Тер нег өдрө һэрт күжлэ гнэ бичгт бичгдин бөөж "Это писимо гласило, что он будет ехать на расстоянии отодняного пути".

Мана халымг келн үгмүдэс тогтдгннь бидн сөөнөр меднэ-мелд. Цуг келнэ бөөж үгмүд төлкө нөрүгннь болж тоолгдгч мөн. Хелнд элгдгч үгмүдг айдвигин дараһар цуглуд, цөөлвр өгхлэ, эс гнэ нег келнэс талдан келнүр орчудн цагт тохь /словарь/ болж тоолгдгч мөн. 1977-гч жик халымг номар ивнэ-лгч институт бөдөд, борос һарһон Халымг-оро тохьд үүлдэгч ямарак кемөр өггөннэ тусвар цөөкн үг нөжөр бөөнөмдн.

Эн оро-халымг тохь /26000 үгмүд/ урднэ халымг тнңхд баргдд һарһон тохьмүдэс тогтһарн болн үгмүдин статьяс өгһ-һэри онгоставар бичгдони. Эн тохьд бичон умэ өдгө цагын халымг келнэ үгмүдин байн көрн, терүнэ фразеолог, идиоматик, үгмүд цөөлгч үлгүрмүд, туульсик тосрихэс ормон ээлхднэ икэр снъган өгхлэ. Эн тохьд баатрд "Дадһрас" үлгүр болгч тос-рхэс эавөр өггдв. Халымг келнэ ойна лексикин үгмүд тохьд өггдв.

Өдгө цагт мана халымг үгмүдт Хадвр үгмүд олар зөргддг харһдг болж одя бөөнэ. Эдинг умэхд, бичхд чигн зөвөр зовлң-та. Зовлңта болдг учринь – төрөкө келнд бөөдг тодрха билн өгмүд бичгт эс төмдгддгчх учр мөн. Тер учрар толин статья-син экилд өггдн халымг нүүрлгч үгмүдин дару дөрвийн хаворт хавалгдг авгдал, үгмүдин транскрипц өггдн бөөнэ. Үгмүдт көргтө һэртнэ өггдгчх транскрипц олы умшачнрт төднжг чекер, гниһчэр умэхднэ некд болхнэ ямаран чигн цөөлвр угаһар медгд-

дэнэ. Мана Советин ори-нутгт умшад, бичхд зовьцта орфограф-
та бай колн улжиг келд бас бээнэ. Ийм келдин бэрлэгдэ харон
толмуудын нүүрлгч үгмүдин хөөн, хавсрд авгдад, транскрипц
бас өггдөн бээнэ.

Эн Халымг-орс толь бичсэн улс мана төрсхи келд бөөдг
үүдлэгчирин болн төднэ янзонь ошц статьяс кэж өгхд мкэр
оньган өгэхэлэ. Үүдлэгчириг тольд статья кэж эгхлэри, негд-
лэр, цуг төрсхи келд бөөдг үүдлэгч болхи ямарын ошц зүсн
учр-утх, чинр күшэдгинь, дарагдаз тоолж томчад тольд өгмин
зовьцта болон дээрэн эран керг болж тосаглаз; хоёрдвар,
үүдлэгч болхина чинр, учр-утх ошц умшачнрт сөөнэр мөлгдхэн
төлэ, зээлбич үлгүүмүд урдаснэ цугдулж авад, өгх кергтэ
болв. Үүдлэгч болхнд өггдөн цээлбгч үлгүүмүд нурхлж халымг
үлгүүмүдла хураңхусас, туульзас болн баатрлг "Жаңһрас"
алыгэр өггдв.

Төрсхи халымг келд үүдлэгчин хол хувнь /инфимитин/
-х- үзгэр төгсдг иргч цагин кемр үүдлэрин янзэз болди гнж
дээр келгдлэ. Ийм үүдлэгчин хол хувмүд орс кэвэз нурхлж
төгсгдэд уга тодрха биш үүдлэгчэр дамжулж орчулгидаз, үл-
гүрхд: насх /насхе/ "лететь", көкөрх /көкөрхе/ "эзелетъ"
нань чигн. Төрсхи келнэ үүдлэгчд бөөдг залогин янз аджа-
витин дараһар ори-оридан өггдв. Ийм залогин янз өггдхлэри
үүдлэгчин хол хувнь янж бичгддг болна, терүгинь зяагдг
өггдв, үлгүрхд: уһалх /уһалъхъ/ побуд. от уһах "одевать
в стирку"; уһалдх /уһалдъхъ/ соем.-взаимн. от уһах "мытъ
/стирать/ вместе"; уһагдх /уһагдъхъ/ страд. от уһах "бытъ
мытым /стираным/, омываться" нань чигк.

Дээр келгдөн Халымг-орс тольд үүдлэгч болн төрүнэ
янзэскэ янж өггдсөнэ -бэрх- гнлг үггин статья авад хэлэй:
бэрх /бэрхе/ I /держать в руках/, братъ /ь руки/, мана
һартан бэрх /держать плеть в руках; хархд кийтэ, бэрхд бу-
лан загадка посмотримъ - холодний, а возмемъ в руки -
теплый /украин өвр коровьи рога;/ бэрэд морхд дед уга.
бөтхн хөрх сүд уга загадка нет гоянэ, чтобы ухватиться,
нет хвоста, чтобы обмакиваться от мух /темен вершок;/
2/ ловить, хватать; мөр бэрх поймать лошадь; бэр гнжиги

бэрдг эс билэв Длангар не я ли лоял, не я ли давил и мял
 тех, на кого ты указывал; 3/ удерживать; ердг мэнг бэрх
 удержать деньги в счет долга; ердг бэрж авх насильно отби-
 рать что-л. в счет неоплаченного долга; 4/ иметь, содер-
 жать; мая бэрх содержать скот; хурди шурд бэрх иметь гон-
 чув собаку; 5/ управлять что-л.; мерне дола бэрх править
 конем; 6/ осуживать, пробовать; эд бэрж үзх пробовать ма-
 терия на омуць суцц бэрж үзх шупать пульс; 7/ заниматься
 ловлей чего-л.; захс бэрх заниматься ловлей рыби; аң бэрх
 ловить зверей, охотиться на зверей; 8/ ставить, строить;
 маке гер бэрх ставить юрту из коней; гер бэрх отстроить
 дом; 9/ преподносить; эе бэрх получать подарок /о племян-
 нике или внуке по материнской линии/ сең бэрх поднимать
 тост; 10/ придерживать что-л.; хаалд бэрж йовх идте,
 придерживать дороги; 11/ держать себя в руках, брать себя
 в руки; бийен бэрх брать себя в руки; 12/ хоронить, погре-
 бить; юмнь бэрх /яо бэрмх/ хоронить, участвовать в похо-
 ронах; 13/ часть употребляется в роли компонента парного
 глагола обычно в форме причастия или деепричастия для выра-
 жения неопределенного обобщения; носителем значения компо-
 нента является первый член; йовх бэрх гадель поговаривали,
 что поедет; чини дахон берсичи нанд кергте бий мне не важ-
 но, поедешь или нет; тайган беред үлдх разориться /букв.
 остаться, держа в руках посох; сүл бэрх пользоваться послед-
 ним /букв. держать за хвост/; зарь бэрх а/ клаузначать,
 сутяжничать; б/ жаловаться в суд; беяг бэрх гадать на чем-л.;
 эдг бэрх породниться; ам бэрх заставить замолчать /букв.
 закрыть рот кому-л.; наад бэрх насмеяться, издеваться, выс-
 мейивать; мацг бэрх постыться¹.

Бэрулх /бэрулхе/ побуд. от бэрх I/ брать в заложники;
 2/ уст. делать подношение духовному /или другому какому-л.
 важному/ лицу; 3/ велеть взять /поймать/; күүне һарап моһа
 бэрулх посл. заставлять чужими руками жар загребать
 /букв. ловить чужими руками змея/².

Бэрдгх /бэрегдехе/ страд. от бэрх I/ быть пойманным,
 схваченным; быть арестованным; 2/ быть пойманным на слове;

үгд бөргдх понался на слове; 3/ отроиться; гер бөргдх дом
будет построен; 4/ не идти на ум; һарт бөргдхи аз рук ва-
лится; 5/ сражение, битва, схватка; бөөр бөргддэн уст.
схватка с врагом; нари арагд бөргдхиңи солнечнее затмение³.

Бэрүмгдх /бэрүмгдехе/ страд. от побуд. формы бэрүмх;
шуңл мөңги цулнураснь тэви сэн көвүдөр бэрүмгдөн бөөдг Джи-
гар за серебряный чамбур держала пятьдесят отборных молод-
цов⁴.

---

1 Камышко-русский словарь. М., изд-во "Русский язык", 1977,
с. 92

2 Там же, с. 92

3 Там же, с. 91

4 Там же, с. 92